

ТВОРЧА ПОСТАТЬ БОРИСА ТЕНЕТИ В КОНТЕКСТІ ДОБИ

Статтю присвячено розгляду творчої постаті Бориса Тенети – яскравого представника періоду «розстріляного відродження», учасника літературно-мистецького угруповання «Ланка-МАРС». Зосереджено увагу на дослідженні прозових та поетичних творів автора як історії та ілюстрації тоталітарної дійсності 20-30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: тоталітарна система, радянська дійсність, нація, розстріляне відродження.

Стаття посвящена рассмотрению творческой личности Бориса Тенеты – яркого представителя периода «расстрелянного возрождения», участника литературно-художественной организации «Ланка-МАРС». Сосредоточено внимание на исследовании прозаических и поэтических произведений автора, как истории и иллюстрации тоталитарной действительности 20-30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: тоталитарная система, советская действительность, нация, расстрелянное возрождение.

The article presents the personality and works of Boris Teneta, an outstanding representative of «The Shot Renaissance», a member «Lanka-MARS». A scrupulous attention is given to the author's the prosaic and poetic works, which can be considered as documents of the totalitarian reality the 1920-30th.

Key words: totalitarian system, Soviet reality, nation, the Shot Renaissance.

Сьогодні в Україні триває процес становлення політичного простору, в якому колишня система політичних інститутів і зв'язків зруйнована, а нова ще не повністю сформувалася. Подібне спостерігаємо і століття тому. Саме 20-30-і рр. ХХ ст. характеризуються початком нового переосмислення національного питання, наслідком чого є зміни у політичній свідомості суспільства, поява новітніх процесів, що невіддільно пронизують культуру української держави та літературу зокрема. Художнє слово є своєрідним дзеркалом, відображенням соціальних та естетичних уподобань, спроможним впливати на свідомість читача, моделювати інтереси суспільства.

Помітною постаттю нового періоду, етапного для суспільства і літератури, є замовчуваний, проте непересічний діяч Борис Тенета (справжнє ім'я Борис Йосафович Гурій). Письменник належить до тих творчих особистостей, які, заради історичної справедливості, повноти й цілісності літературного процесу, неодмінно мають бути вивчені, щоб посісти належне місце у національній скарбниці художнього слова.

Життєвий шлях і творча спадщина талановитого поета, прозаїка, драматурга, на відміну від набутку інших його сучасників залишається у вітчизняному літературознавстві однією із найменш досліджених. Дослідники раннього українського модернізму переважно зосереджують увагу на найяскравіших його представниках, хоча до творення цього феномена причетні всі його учасники. На сьогодні у літературознавстві поки що немає цілісного аналізу творчого доробку Бориса Тенети. Поодинокі розвідки В. Дмитренко, В. Мельника, А. Печарського, М. Чабана та ін. не створюють повного

творчого образу митця в контексті доби, не дають уявлення про його художньо-естетичну концепцію моделювання світу. Саме цим і зумовлена актуальність нашого дослідження. Варто розширити об'єкт уваги студій, акцентуючи увагу не лише на творчій спадщині письменника, а й об'єктивно показати постать Бориса Тенети в контексті доби, жертвою якої він став.

Більшість науковців вважає початком сталінського терору підготовку сфальсифікованого судового процесу в справі СВУ (Спілка Визволення України) 1929 р., проте правильним буде віднести цю дату на 26 квітня 1926 р., коли Сталін надіслав своєму наміснику в Україні Кагановичу листа, розціненого сучасниками як сигнал до репресій.

Г. Костюк згадує, що на початку 1928 р. Борис Тенета дав йому машинописну копію забороненого памфлету Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія?» і схвильовано сказав: «Щоб так писати... треба мати неабияку громадянську відвагу і талант. Хвильовий єдиний серед нас, що це має. Але читав «Від ухилу – у прірву» Андрія Хвилі?... Прочитай до кінця. Заноситься на великий погром» [3, с. 215-216].

Справді, розпочався трагічний для українського суспільства і літератури період, який згодом дістане назву «розстріляного відродження». Оголошення «червоного терору» після вбивства Кірова в Ленінграді, спричинило проведення в грудні 1934 р. в Києві сесії Верховної Колегії Верховного Суду СРСР під головуванням славнозвісного прокурора СРСР В. Ульріха, на якій було прийнято рішення про засудження до розстрілу двадцяти восьми так званих «терористів-білогвардійців». Засуджених було звинувачено в

організації підготовки терористичних актів проти працівників радянської влади. Борис Тенета, дізнавшись про вирок, сказав: «Снаряди рвуться в окопах, небезпека наближається, скоро і по нас прийдуть, а жити так хочеться, що здається, я зроблю так: піду до річки, залишу свій одяг на березі, покладу в кишеню всі документи на ім'я Бориса Тенети, а сам на голову нав'яжу який-небудь одяг, такий, щоб можна було лише прикрити грішне тіло, перепливу річку... і нема мене... піду, куди очі дивлять без документів, без нічого... Був Боб Тенета – нема Боба... А хтось знайде мій одяг на березі з документами, передасть у відділ розшуку міліції, міліція – в НКВС. Ну, що ж, скажуть, утопився сам раніше, ніж ми його утопили. А Боб десь забреде далеко і буде жити... Жити! А це все!» [2, с. 8-9].

Будучи членом літературно-мистецького угруповання «Ланка-МАРС», письменник разом з іншими представниками організації бажав бути захисником «своєї національної правди, зрозумілої і освяченої всіма народами, не викликаючи боротьби з марксизмом, а по можливості обминати його спокійно» [4, с. 101]. Проте такі світоглядні позиції митця не допомогли оминати трагічної долі, і він опинився серед насильно вилучених із літературного процесу талановитих письменників, твори яких для сучасного дослідника цікаві не тільки з точки зору художньої інтерпретації, а й як історія, ілюстрація епохи.

Проте правдиво «ілюструвати» епоху, відтворювати тогочасну дійсність видавалося надскладним завданням. Не можемо не погодитися з думкою соратника Бориса Тенети, ланчанина Т. Осьмачки, який у своїй історико-мемуарній розвідці про розстріляне українське відродження зауважує, що необхідно було «... до уряду триматися як можна нейтральніше і не помагати йому мистецьким словом ні в чому, а рідне життя, українське, відбити в образах мистецтва правдиво, але так, як це було можливо у тодішнім політичній плетиві життя... Та й про що повинні були писати молоді українські письменники, коли вони свідомо були зважені обходити гостроту часу, яка щоденно стрясала в селах криками гвалтів і насилля, а ночами освітлювалася пожежами то в селах, то в хуторах: бо палили або садиби протисовєтських партизан, або партизани палили садиби прихильників совєтської влади?..

... віднести чесно і сміливо до своїх письменницьких обов'язків, значило на протязі якого-небудь тижня бути заарештованим Чекою, аби уже із-під арешту не вийти до Страшного Суду. А якщо й вийти, то душевним калікою, бо з людини там часто робили таємного співробітника Чека. І рятунку правдивому слову не було» [4, с. 103-104].

Творча свідомість Бориса Тенети, як і інших ланчан, була загуманена єдиним афектом любові й жалю до рідної нації, що жила здебільшого у серцях і спогадах письменників, як «юнацькі вражіння та історія з літературою», насправді нації «уже не було в житті» [4, с. 105].

Це стало відчутним згодом, не дало моральної сили вистояти. Життя Бориса Тенети закінчилось самогубством, його здорові життєві інстинкти не змогли перебороти деструктивне начало. Відчуття суспільства, що перебуває на межі самознищення, масові арешти, смертельні вироків в позасудових процесах – «усе це

формувало в підсвідомості письменника соціально-психологічну дезадаптацію, схильність до підозри і викриття, конфліктності і уявної боротьби, що згодом переростало у манію переслідування. Нав'язливі думки про те, що його можуть у будь-який момент схопити, відвести у відділ силових структур і обов'язково розстріляти» [5, с. 88], не були безпідставними, і «веселий Боб», як називати його у вузькому колі друзів, не витримавши гнітючої атмосфери епохи, покінчив життя самогубством, подерши на шматки рушник та власну білизну, зробив зашморг і затягнув його на шиї. Прокуратура, правда, видала офіційну довідку такого змісту: «Арестованный писатель Борис Тенета, не находясь еще под следствием, 6-го февраля 1935 года умер от разрыва сердца» [2, с. 8].

Реалії 20-30-х рр. ХХ ст. позбавляли будь-якої надії на втілення елементарних людських задумів. Авторитарна держава проводила повну приватизацію людської особистості і свідомості. Людина ставала заручником тоталітарних жорен радянської системи. «Совети» нищили живу силу нації: «найдіяльніших селян, вчителів, кооператорів та вогнища їх духовної сили – церкви, бібліотеки, школи; і авторитети вчителів, і професорів змішують з маленькими злочинствами, аби з усього минулого утворити нестерпну атмосферу, властиву найодворотнішим нахилам людської природи, аби, уникаючи із такого духовного обвіву інстинкт людського життя, пориваючись до світла і простору, чи просто втікаючи із хаосу вражінь, як кажуть по-нашому, хоч і гірше, аби не інше, – штовхнув усю людину у мішок марксизму, неначе у щасливу протилежність усьому старому і дореволюційному» [4, с. 104-105].

На тлі тогочасної жорстокої дійсності Борис Тенета знаходить моменти переродження революційного духу людини, піднесення гуманістичних ідей, що майстерно втілює в повісті «Гармонія і свинушник» (1928 р.), оповіданнях «Безробітній» (1925 р.), «Голод» (1927 р.), «Ненависть» (1930 р.) та ряді поезій громадського звучання, на яких зупинимося детальніше.

У повісті «Гармонія і свинушник» автор відтворює дві контрастних форми людського життя. Символічно-алегоричний заголовок твору вказує на суперечливий характер світосприйняття письменником тогочасної ситуації в країні. Головні герої повісті разом з автором, осмислюючи трагічність свого існування, приходять до висновку, що нічого не можуть змінити у цьому складному світі: «Життя – це точка з тисячами ниток у всі боки, таке різноманітне, таке хороше. І досадно було тільки одно, що прожити можна тільки по одній ниточці. Яку не візьми, а все по одній... Ну, чому не можна жити хоч два рази. І почувается великий сум за життям незнаним і недосяжним, чужим життям» [8, с. 242].

Феномени людського існування постають у творчості письменника як особливі предмети свідомості, як зміст людського переживання. Герої повісті намагаються віднайти правильне вирішення питання, ту опору, відштовхуючись від якої, можна знайти орієнтири в складному вирі життя. Їм, як і більшості молодих людей, хочеться змін (хоча для кожного з них вони різні); вони прагнуть нового, яке, здавалося б, знаходиться поруч, є чітким і реальним, його можна втілити в

життя, але, на жаль, це тільки примарна мрія: «Іноді я і тебе ненавиджу, і себе, бо погані ми, не такі, як я хочу, не такі, якими будуть колись люди, коли настане та гармонія... Але, видно, далеко той час, що я й увіяти собі не можу, хоч роблю, будую її ту гармонію сонячну» [7, с. 67], а поки що «Михайло каже: читай Леніна. – Читаю – і тому, що читаю, що слухаю, тому, що люблю його – тому й хочеться іноді голову об стіну розбити» [8, с. 243].

Відчуваючи катастрофічність своєї епохи, будучи жертвою радянської тоталітарної дійсності, Борис Тенета усвідомлює світоглядні орієнтири сучасності, не може оминати теми втраченого життя, смерті. Неминуча смерть Катерини (головної героїні повісті), яка боролася зі свинушником і прагнула гармонії, «котра нічого не боялася...» [7, с. 55] стає закономірністю. Адже «свинушник», як символ сьогодення, не відпускає, засмоктує молоду людину.

Письменник обирає для своїх творів мову символів і натяків. Алегоричний образ свинушника характеризує не тільки оточуючу дійсність, він виступає сутністю і мораллю самої людини. Змодельовані письменником ситуації, в які потрапляють герої, розвіюють їхні ілюзії щодо «гармонії», руйнують ідеали, у т. ч. ідеали суспільства. Борис Тенета майстерно чітко описує свинушник: «Ми всі стоїмо там по коліна в болоті. Є десь сонце... Є... Бо пробивається крізь щілину й навіть болото золотить, а навколо в теплом багні лежать свині і задоволено хрюкають. Їм добре, немає у них ніяких думок і сумнівів. Почнеш їх розбуркувати, так вони тебе ідіотом назвуть. Ти не думай, що вони за старе тримаються. Це невелика б біда була, але вони нухом добре чують все нове й свіже, переможе і лізуть туди, несучи за собою свій свинушник» [7, с. 66].

Актуальною для письменника і для відображення сучасної йому епохи є проблема самотності, що змушує людину замкнутися в собі й своїх переживаннях. Загострені специфікою переламної доби почуття відчуженості й непотрібності, стимулюють героїв повісті не просто вміти жити в суспільстві, а гармонізувати стосунки з іншими людьми, а головне – досягти гармонії власного внутрішнього світу. Головна героїня повісті стає зайвою, чужою в цьому світі. Її життя – це своєрідна війна з суспільством, що нав'язує свої закони і мораль. Борис Тенета розглядає самотність у двох площинах – зовнішній (самотність як негативне соціальне явище, що продукує в людині страх та агресію до оточуючого світу; призводить до деформації людської сутності, руйнації внутрішніх зв'язків з навколишньою дійсністю) і внутрішній (самотність сприяє розкриттю цілісності духовного світу особистості).

Вияв самотності знаємо і в оповіданні «Ненависть». Головний герой твору Гнат Власенко, залишившись живим, стає самотнім. Становище і внутрішній стан командира червоного ескадрону ускладнюється його перебуванням у полоні власних військ. Він не може довести, що дійсно є бійцем Червоної армії, і, маючи можливість втекти, не наважується цього зробити: «Я не боюся смерті. Але померти від руки своїх – безглуздо, смішно... Знати, що твоя смерть нічого не варта...» [11, с. 19]. Такі міркування героя, закинутого в горнило життя, песимістична концепція світу викликані соціальною напруженістю складного періоду радянської

епохи. Художнє осмислення кризової ситуації суспільства підкріплюється і усвідомленням автором того, що насадження класової ненависті, пробуджуючи нелюдські інстинкти, закладає підвалини ненависті людини до людини. Яскравим прикладом цього є той факт з оповідання, що червоний командир Гнат Власенко воює проти петлюрівського загону, очолюваного його братом Кіндратом.

В оповіданні «Безробітний» Борис Тенета занурюється у світ обділеної долею людини, яка не має роботи, а відтак – засобів до існування, голодує, «а на розі Проспекта й Великої – кафе. Музика грає, а люди їдять...» [6, с. 19]. Ми відчуваємо стан тогочасного життя Катеринослава, викликаний соціально-політичним становищем країни.

Ще одним яскравим прикладом змалювання реалістичної дійсності знедоленої і голодної України 20-30-х рр. минулого століття є оповідання «Голод». Співзвучний думкам автора, монолог головного героя відтворює облудну мораль нової епохи, доводячи, що нова система радянського режиму віддає перевагу зарозумілому пристосуванству. Їй не потрібні інтелектуальність, освіченість, прогресивність... «Ви гадаєте, що легко писати оповідання? Якби-ж-то так? От вчора, чув я цікаву розмову одної панночки... Яка рація їй поступати до інституту? (не біда, що й не прийняли). Пройде вона курси машиністки-друкарки і за допомогою Івана Семеновича (це технік, що під час ленінського набору проліз у партію; вона навіть спочатку не повірила, щоб такий солідний і т. д.) улаштується на посаду й стане комуністкою. Не комуністкою, власне, а партійною ж» [9, с. 15]. Провідною темою оповідання, звичайно ж, залишається тема голоду: «На пустий шлунок не напишеш! Я кинув цю справу й тепер лежу на пісочку догори черевом і прислухаюся до шлункової музики. А він гомонить... доїдаю хліб... лише через це я й пишу, бо для мене хліб – що вугілля для машини...» [9, с. 15-17].

Згодом, у голодному 1933 р. Борис Тенета разом з іншими письменниками на велосипедах поїдуть помилуватися краєвидами України, набратися нових позитивних вражень, та вони такими не виявляться. Митців вжахнули побачені наслідки сталінського голодомору й життя нації, що потрапила в тиски «системи».

Восени цього ж року Борис Тенета у видавництві «Молодий більшовик» розповів товаришам по перу про роботу над своєю давньою мрією – історичним романом, темою якого стали «історія й практика завоювання Мехіко іспанськими колонізаторами на чолі з Кортесом. Потрясаючі епізоди, жакливе винищення тубільного населення ацтеків та індіан. Такої теми українська література ще не мала, – підкреслював він» [3, с. 220]. Звичайно, не можемо не констатувати той факт, що роман мав перегук з близькою сучасністю, а тому писався неквапливо, з надією на зміни в тоталітарній радянській державі.

Письменник, будучи емоційною натурою, не міг не реагувати гостро й болісно на сучасні йому події, хоча й складно «бути чистим і перед собою, і перед своєю Нацією... На яких відлачках дерева треба пливти серед стихії, що загрожувала поглинути брудними хвилями все громадське життя, і бути такими ж

сухими, як ті, що пливли на могутніх пароплавах розуму, хитрости і вікового політичного досвіду» [4, с. 105].

Тенета прагне відшукати корені загрозливої дисгармонії суспільства. Філософське розуміння світу вимагає від письменника аналізу кожного кроку своїх героїв, дослідження причин їхніх вчинків; вони є своєрідним суб'єктивним віддзеркаленням епохи митця. Борис Тенета через персонажі своїх творів виражає власні помисли, ідеї, переживання, розкриває внутрішньо-психологічний стан звичайного обивателя. У настроях митця, а відтак, і в його героїв з'являється розгубленість, що відбивається на його творчому поступі («Цю весну...»):

Оглянувся: хутко і столунно
В мертву прірву падають літа... [12, с. 9].

Тенета «під впливом різноманітних подій, несподівано навіть для своїх близьких літературних друзів, озвався раптом як громадський трибун, давши цикл віршів високого суспільного звучання... ця частина поетового доробку лишилася неопублікована. В заметілі років вона, на превеликий жаль, загубилась, і тільки окремі клаптики її задержала пам'ять сучасників...» [1, с. 173].

Серед Тенетиних поетичних рядків читаємо («Немає слів»):

Скажи, скажи, чи комуністу можна
Любити схід і кучерявий день?
А чи сховать, замурувати співи,
Коли горить і золотиться муть...
Хоча б на мить забути про активи,
Хоча б на день про мури позабуть... [10, с. 5].

Очевидно, що вплив тодішньої суспільно-політичної ситуації, напруги літературно-мистецького життя в Україні, звичайно, знаходить своє відображення у творчості митця, проте соціальне напруження, арешти письменників-одномудців, саморозпуск літературно-мистецького угруповання «Ланка-МАРС» поклали край кращим творчим задумам і сподіванням письменника («Цю весну...»):

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Нездійсненна поезія / Борис Антоненко-Давидович // Антоненко-Давидович Б. Здалека і зблизька. – К. : Радянський письменник. – 1969. – С. 169–173.
2. Коваленко-Плужник Г. Спогади / Г. Коваленко-Плужник // Україна. – 1990. – № 3. – С. 7–15.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання : спогади у 2-х кн. / Г. Костюк ; [Ін-т літератури НАН України та ін.]. – К. : Смолоскип, 2008. – 718 с.
4. Осьмачка Т. Мої товариші / Т. Осьмачка // Березіль. – 1996. – № 3–4. – С. 95–124.
5. Печарський А. Ілюзорна концепція Я-ідеалу в белетристиці Бориса Тенети та І. Микитенка (жертви психопатичного «радянського соціоциду») / А. Печарський // Вісник Черкаського ун-ту. – Серія Філологічні науки. – 2009. – Вип. 159. – С. 82–93.
6. Тенета Б. Безробітний / Борис Тенета // Життя й революція. – 1925. – № 6–7. – С. 16–22.
7. Тенета Б. Гармонія і свинушник. Ч. I. / Борис Тенета // Життя й революція. – 1927. – № 8. – С. 48–75.
8. Тенета Б. Гармонія і свинушник. Ч. II. / Борис Тенета // Життя й революція. – 1927. – № 9. – С. 240–259.
9. Тенета Б. Голод / Борис Тенета // Листи з Криму. – К. : Маса, 1927. – С. 15–30.
10. Тенета Б. Немає слів... / Борис Тенета // Життя й революція. – 1926. – № 3. – С. 5.
11. Тенета Б. Ненависть / Борис Тенета. – Дніпропетровськ : Зоря, 1930. – 32 с.
12. Тенета Б. Цю весну... / Борис Тенета // Вільна думка. – 1992. – № 3. – С. 9–10.